

”ואין לשנות אף מנהג” – מילה המשנה משמעות

בנוסח התפילה: על משמעותה של מילה אחת

בתפילת מוסף של ראש חודש

חנן יצחקי

חלק גדול משינויי הנוסח במקורות מקורם בטעויות בהעתקה או בטעויות דפוס: כתיב מלא וחסר, חילופי אותיות דומות או שנהגות באופן דומה ועוד. לעיתים שינוי נוסח של מילה אחת או אפילו אות אחת משנה את משמעות המשפט כולו.¹ במאמר זה נדון בניסוחים שונים של מילה אחת מתוך תפילת מוסף של ראשי חודשים, נראה כיצד כל אחד מהנוסחים מביע משמעות אחרת ונגיע למסקנה זהירה מהו הנוסח המקורי (לדעתנו). לבסוף נראה שיש לגיטימציה הלכתית לכל נוסח. בנספח יובא דיון על מהות הזיכרון בראש חודש על פי פרשני המקרא.

מילות מפתח: תפילת מוסף, ראש חודש, זיכרון, סידור

מבוא

אחת השאלות הגדולות העומדות בפני חוקרי התפילה מתחילת העיסוק בנושא ועד ימינו היא אם נוסחי התפילה הראשונים נערכו בלשון קבועה ומסוימת (פליישר, תש”ן, 397). לדעת פליישר (שם, 427) כבר דור או שניים לאחר חורבן בית המקדש השני נקבעו נוסחי התפילות, וכלשונו: ”ביסוד כל הדעות עומדת

¹ כבר חכמי התלמוד שמו לב לתופעה זו, ואביא כאן דוגמה אחת שמתייחסת לפסוק בספר איוב: ”הן יקטלני לו/לא אייחל” (איוב יג, טו). התלמוד מנסח זאת כך: ”הן יקטלני לו אייחל, ועדיין הדבר שקול, לו אני מצפה או איני מצפה” (בבלי סוטה כז ע”ב).

הידיעה האחת: שהמתפלל אומר נוסח קבוע של תפילה מבלי לשנות בו כלום". חוקרים שונים חולקים על גישה זו וטוענים שנוסח התפילה לא נקבע בזמן חכמי יבנה אלא המשיך להתפתח במשך מאות שנים לאחר מכן. רייף (תשנ"א, 678–679), למשל, חולק על גישתו של פליישר ומעיר ש"דומה שפליישר אינו נוטה לדעה, שיש בתולדות התפילה תופעות של התפתחות שאפשר לזהותן בכל תקופה ותקופה. [...] המאמינים המסורתיים [...] עדיין מצאו דרכים לשנות או לחדש לפי הצורך". גם לנגר (Langer, 1999) טוענת שבתקופת יבנה האנשים כבר פיתחו דפוסי לשון לתפילה הראויה לאלוהים, וכבר היה מצופה מהם לנסח את תפילתם. לפיכך קשה מאוד לקבוע אם יש "נוסח מקורי" לתפילה מסוימת. למרות זאת, במאמר זה ננסה להתחקות אחר הנוסח הקדום של מילה אחת בתפילת מוסף של ראשי חודשים, מתוך הנוסחאות הרבות הקיימות.

לא ידוע לנו מי ניסח את תפילת מוסף של ראש חודש. בתלמודים יש אזכור בודד לטקסט שצריך לומר בתפילת מוסף של ראש חודש:

רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי שבת שחלה להיות בחנוכה אף על פי שאין מוסף בחנוכה מזכיר של חנוכה במוסף, אוספון עלה ראש חדש שחל להיות בתוכה אף על פי שאין מוסף בחנוכה מזכיר הוא של חנוכה (ירושלמי ברכות דף ז טור ג).

כפי שניתן להבין, לא מדובר בנוסח התפילה עצמה אלא בהוספה שיש לומר בראש חודש שחל בחג החנוכה. רק בסידורי התפילות מתקופת הגאונים ואילך ניתן למצוא את נוסח תפילת מוסף של ראש חודש (גולדשמידט, תשל"ב, פח-פט; דודזון, אסף ויואל, תש"א, קכט).

מחקרים רבים על תפילות ראש חודש מתמקדים בהיבטים שונים של ההוספות המיוחדות ליום זה: הלל (טולידאנו, תשנ"ט, 364–374; Friedman & Koren, 2005, 84–94), יעלה ויבוא (אלבוגן, תשל"ב, 44, 95; פליישר, תשע"ב, 73; היינמן, תש"ל, 99–101; קלרמן, 2016, 125–137) ומוסף (פליישר, תשמ"א, קיא–קלב; פליישר, תשנ"ב, 553–570), אך שינויי הנוסחאות בתפילת מוסף של ראשי חודשים כמעט שלא נחקרו. רוטשילד (תשכ"ד, 56–62), שקתב באופן כללי על כל תפילות ראש חודש: ברכת החודש, יעלה ויבוא, הלל, המזמור "ברכי נפשי",

התייחס מעט לנוסח של תפילת מוסף, ושלזינגר (תשע"ב, 151–158) עסק במה שנהוג להוסיף בשנת העיבור: "ולכפרת פשע".

שינויי הנוסח

הברכה האמצעית על פי הנוסחים האשכנזיים המקובלים בתפילת מוסף של ראשי חדשים פותחת במשפטים האלה: "רְאֵשֵׁי חֲדָשִׁים לַעֲמֹד נִתְּתָה, זְמַן כַּפָּרָה לְכָל תּוֹלְדוֹתֵם, בְּהִיּוֹתָם מִקְרִיבִים לַפָּנֶיךָ זִבְחֵי רִצּוֹן, וּשְׁעִירֵי חַטָּאת לְכַפֵּר בַּעֲדָם, וְזָכְרוֹן לְכֻלָּם יִהְיוּ, וְתִשׁוּעַת נַפְשָׁם מִיַּד שׁוֹנֵא". אנו נתייחס כאן למשפט "וּשְׁעִירֵי חַטָּאת לְכַפֵּר בַּעֲדָם, וְזָכְרוֹן לְכֻלָּם יִהְיוּ, וְתִשׁוּעַת..." וננסה להבין את משמעותה של מילה אחת מתוכו על פי הנוסחים השונים – המילה המופיעה בעמודה 7 בלוח 1 להלן. נוכיח שבעקבות הנוסחים השונים של מילה זו, המשפט כולו מקבל משמעות שונה, וננסה להגיע למסקנה זהירה מהו הנוסח המקורי.

לוח 1

הסידור	1	2	3	4	5	6	7	8
1. סדר רב עמרם גאון (מהדורת גולדשמידט, תשל"ב); סדר רב סעדיה גאון (דודזון, אסף ויואל, תש"א); סדר הנאו שפ"ח (תבורי ורפלד, תשנ"ד); רינת ישראל נוסח אשכנז וספרד (טל, תש"ל); וכן ברוב הסידורים המודפסים בנוסחים ספרד ואשכנז.	ושעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	יהיו	ותשועת
2. נוסח התפילה של הרמב"ם בכת"י תימני (בספרייה הלאומית: מס' HEB 4 446) וכן בכל הדפוסים; מחזור ויטרי (הורוויץ וברלינר, תרפ"ג); סידור הרוקח (הרש"ל והרש"ל, תשנ"ד)	ושעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכולס	יהיו	תשועת
3. שבולי הלקט (צדקיה בן אברהם הרופא, תרמ"ז); סידור מנהג רומה (בן דניאל, 1265)	שעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכולס	יהיו	תשועת
4. סידור דרכי חיים (ללא מחבר, תשס"ה); הסידור המדויק איש מצליח (מאזוז, תשנ"ו); סדר שערי ירושלים (ללא מחבר, תשס"ח); סידור קול אליהו (אליהו, תשע"ד)	ושעיר	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	היה	תשועת
5. סידור זרח השמש נוסח יהודי מרוקו (עמיחי ובן-שמחון, תשס"ד)	שעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	היה	ותשועת
6. סידור יחיה דעת (יוסף, תשנ"ה). (1)	ושעיר	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	היה	תשועת

ושעיר	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	יהיה	תשועת
7. סידור יחוח דעת (יוסף, תשנ"ה). ²							
ושעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	יהיה	תשועת
8. תכלאל תורת אבות (אלשיך, תשנ"ו).							
ושעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכולס	יהיה	תשועת
9. נוסח התפילה של הרמב"ם ברוב כתבי היד התימניים וכן במהדורות פרנקל תשס"ה, קאפח תשמ"ד ושילת תשס"ה							
ושעירי	חטאות	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	יהיה	ותשועת
11. סידור האר"י בכת"י (אזולאי, תקל"ט); סידור תהלת ה' (חב"ד – נוסח האר"י) (ללא מחבר, תשמ"ז)							
ושעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	יהיו	ותשועת
12. סידור האר"י – סידור ר' אשר (מרגליות, תקמ"ה); סידור האר"י – ר' שבתי (שבתי, תקנ"ד); סידור האר"י קול יעקב (ללא מחבר, תכ"ח)							
שעירי	חטאות	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	תהיה	ותשועת
13. סידור האר"י – כת"י (ליפמן בן אריה, תצ"ח)							
שעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	תהיה	תשועת
14. עדותו של ר' חייא בן בנימין פונטרימולי בשו"ת צפחית בדבש (פונטרימולי, תר"ח)							
ושעירי	חטאת	לכפר	בעדס	זכרון	לכלס	היו	תשועת
15. סידור תפלת אליהו (ללא מחבר, תשל"ו); סידור הגר"א (מובשוביץ, תשע"ד); תפלה מכל השנה (בן חנוך ובן אברהם, שני"ז); משנה תורה (פרינץ, של"ד-של"ו), סידור קרבן מנחה (ללא מחבר, תרי"ז); סידור אזור אליהו (כהן ווינוגרד, תשנ"ח) ³ ; התפלות לכל השנה (ללא מחבר, רפ"ז); סידור לכל השנה (ללא מחבר, תכ"ח); תפלת מכל השנה (בני הרב יהודא ב"ק, תני"ג).							

² ראו לקמן לגבי בירור הנוסח של הרב עובדיה יוסף.

³ סידור זה, שכותרתו היא "כמנהג רבנו הגר"א ע"פ יסוד נוסח אשכנז (פולין) הישן", הוגה על ידי רבי יהושע הכהן, ר' ישעיהו וינוגרד והרב דוד כהן. בהערות על הניסוח "היו" כתוב שם: "וכ"ה בס"י נוסח פולין (וכ"ה בסידור ר"ע ור"א) ורז"ה שינה ללשון עתיד יהיו וכנוסח אשכנז המערבי", כלומר הנוסח הישן בפולין הוא "היו", אך רז"ה, שהוא ר' זלמן הענא, מחבר ספר "שערי תפילה" (הענא, ש"ז, תפ"ה), שינה ל"יהיו".

ברצוני להודות לקורא האנונימי מטעם מערכת כתב העת שהסב את תשומת ליבי לסידור זה ולהערה על הניסוח, שבעקבותיה בדקתי את סידורי נוסח פולין הישן המובאים בלוח 1.

בלוח 1 ניתן לראות חמישה נוסחים שונים של המילה בעמודה 7: יהיו; היה; יהיה; תהיה; היו. ומצאתי גרסה נוספת בשם רב עמרם גאון שמובאת ב"שער הציון": "ובסידור רב עמרם הגרסא היא זכרון לכלם יהי" (הכהן, תשנ"א, סימן תכג, סעיף קטן ב). יש להעיר שלא מסתבר שהוא כותב יהי' כקיצור, משום שב"משנה ברורה" הוא עצמו מביא שלושה נוסחים: "היו", "יהיו" ו"יהיה", והנוסח "יהי" הוא הערה על כך ב"שער הציון", כלומר אין זה קיצור של אחד מהנוסחים הללו.

נוסח הרמב"ם

כידוע, נוסח התפילה של הרמב"ם מופיע בדפוסים בסוף ספר אהבה של חיבורו הי"ד החזקה. בטבלה לעיל הראינו שיש בידינו ארבעה נוסחים שונים בכתבי היד ובדפוסים של הרמב"ם: ברוב הדפוסים שבידינו הנוסח הוא "יהיו"; ברוב כתבי היד התימניים ובדפוס קאפח, שילת ופרנקל הנוסח הוא "יהיה"; בדפוס אחד, ובעדותו של ר' חיים בנבנישתי, הנוסח הוא "היו", וכך הוא כותב: "בנוסח הרמב"ם איתא זכרון לכולם היו" (בנבנישתי, תשכ"ו, סימן תכד); ר' חייא פונטרימולי כותב: "דאף דבנוסחת הרמב"ם שלפנינו כתוב 'יהי', הרי בהרמב"ם שלפני רש"ל היה כתוב 'יהיה'..." (פונטרימולי, תר"ח, סימן יד).

כאן יש להעיר שכתב היד המשובח ביותר של ספר אהבה של הרמב"ם שנמצא בידינו הוא כת"י אוקספורד 577 (הונגינטון 80; מס' הסרט במכון לתצלומי כתבי יד עבריים: ס' 19448), שכפי הנראה ממנו לקחו הדפוסים של הרמב"ם. בכתב היד יש הגהות ותיקונים, ובסוף הלכות מילה ולפני "סדר תפילות כל השנה" מופיע כתב ידו של הרמב"ם: "הוגה מספרי אני משה בן מימון ז'צ"ל". כלומר שהספר הוגה על ידי הרמב"ם עצמו. וישנה מחלוקת בין החוקרים בשאלה אם גם החלק האחרון – "סדר תפילות כל השנה" – הוגה על ידו. בכתב היד היה כתוב "יהיו", והתיקון הוא "יהיה". במהדורת פרנקל (תשס"ה) וגם שילת (תשס"ו) מבינים שגם סדר התפילות הוגה על ידי הרמב"ם עצמו, ולכן מציינים שבכת"י זה הנוסח הוא "יהיה".

הגניזה הקהירית

ב-21 כתבי יד מן הגניזה הקהירית שבהם תפילת מוסף של ראש חודש, יש רק שתי נוסחאות של המילה המדוברת. כפי שניתן לראות בלוח 2 להלן, ב-17 מתוך 21 כתבי היד הנוסח הוא "יהיו", ובארבעה מהם הנוסח הוא "יהיה".

לוח 2

כתב היד	הנוסח
Paris, AIU: IV.A.88, Fragment 1v, FGP No. C78918	יהיו
Paris, AIU: IV.A.87, Fragment 1r, FGP No. C78915	יהיו
Paris, AIU: IV.A.80, Fragment 1v, FGP No. C78902	יהיו
Paris, AIU: IV.A.53, Fragment 6r, FGP No. C78839	יהיה
Strasbourg: 4078/43, Fragment 1r, FGP No. C71942	יהיה
New York, JTS: ENA 3471.4, Fragment 1r, FGP No. C44470	יהיו
London, BL: OR 5557I.52, Fragment 1r, FGP No. C297190	יהיו
Cambridge, CUL: T-S AS 109.75, Fragment 1v, FGP No. C202594	יהיו (או היו)
Cambridge, CUL: T-S NS 273.66, Fragment 1v, FGP No. C394955	יהיה (ללא המילים "לכפר בעדם")
Cambridge, CUL: T-S NS 235.173, Fragment 1v, FGP No. C384719	יהיו
Cambridge, CUL: T-S NS 230.94, Fragment 1r, FGP No. C383814	יהיו
Cambridge, CUL: T-S NS 177.23, Fragment 1r, FGP No. C369059	יהיו
Cambridge, CUL: T-S NS 155.74, Fragment 1v, FGP No. C365342	יהיו
Cambridge, CUL: T-S NS 155.69, Fragment 1r, FGP No. C365329	יהיו
Cambridge, CUL: T-S NS 154.144, Fragment 1v, FGP No. C364698	יהיו

יהיה	Cambridge, CUL: T-S NS 152.139, Fragment 1v, FGP No. C360346
יהיו	Cambridge, CUL: T-S AS 100.72, Fragment 1r, FGP No. C182396
יהיו	Cambridge, CUL: T-S AS 100.178, Fragment 1r, FGP No. C181920
יהיו	Cambridge, CUL: T-S NS 122.20, Fragment 1r, FGP No. C354771
יהיו	Cambridge, CUL: T-S H11.76, Fragment 1r, FGP No. C240803
יהיו	Cambridge, CUL: T-S NS 111.12, Fragment 1r, FGP No. C341907

נוסחת סידור האר"י

כפי שראינו בלוח 1 לעיל, יש לפחות שלושה נוסחים שונים הנקראים "נוסח האר"י": "יהיה", "יהיו", "תהיה". הנוסח האחרון, "תהיה" (המובא בשורה 13 בטבלה), הוא המעניין מכולם, וכן העיד גם ר' חייא פונטרימולי.

ראשי תיבות [ה' ו' ח' ט' י' כ' ל' מ' נ' ס' ע' פ' צ' ק' ר' ש' ת']
 נחמיה וזמן כ
 כפרה אלא מאדוהם בהיותם עקריבים אפטר ובח' וצ' וס' וי' ו
 חטאות אכפר בצום וכחן אלא תהיה וסופת נפס ויר שונז

צילום של סידור האר"י בכתב ידו של יום טוב ליפמן בן אריה, צאצא של בעל ה"תוספות יום טוב" (ליפמן בן אריה, תק"ח). יצא לאור בדפוס בשנת 1998.

נראה שהפנייה "תהיה" היא אל האל.⁴ מכאן מובן שהכוונה היא שהאל עצמו יהיה לזיכרון.⁵

נוסח הרב עובדיה יוסף

בשורות 6 ו-7 בלוח 1 לעיל ראינו שיש שני נוסחים בסידור "יחווה דעת". סידור זה יצא לאור בהוצאת מכון יחווה דעת בשנת תשנ"ה בשתי מהדורות שונות. הנוסח באחת הוא: "זכרון לכלם היה", ובשנייה: "זכרון לכלם יהיה". בירור עם הנהלת ההוצאה⁶ העלה כי זהו שינוי נוסח מכוון. לאחר שיצאה המהדורה הראשונה, שבה הודפסה המילה "היה", הרב עובדיה יוסף (יוסף, תשנ"ה) כתב את שינויי הנוסח שלדעתו יש להדפיס בסידור (עיינו שם בסימן יא סעיף לט), ולפי מסקנתו הדפיסו מהדורה נוספת של הסידור עם המילה "יהיה".⁷ פסיקתו הסופית של הרב עובדיה יוסף (שם) היא שהעיקר הוא לומר בלשון עתיד, ולכן, נוסף על הנוסח "יהיה" הוא מאשר גם את הנוסח בלשון רבים בעתיד: "יהיו". וכך הוא מסיים: "ומכל מקום גם האומרים 'יהיו' יש להם על מה שיסמוכו".

משמעות הזיכרון בראש חודש

לפני שננסה להכריע מהו הנוסח המקורי לדעתנו, נפנה לנתח את המשמעות של הנוסחים השונים, וכך נקבל הבנות שונות לשאלה מהו הזיכרון שעליו מדברת תפילה זו. כדי לעקוב אחרי הפסקאות שיובאו להלן, אביא שוב את לשון התפילה: "רָאשֵׁי חֳדָשִׁים לַעֲמֹד נִתַּתְּ, זְמַן פֶּפֶרָה לְכָל תּוֹלְדוֹתֶם, בְּהִיּוֹתֶם מְקַרְבִּים לְפָנֶיךָ זְבַחֵי רִצּוֹן, וּשְׂעִירֵי חַטָּאת לְכַפֵּר בְּעֶדְם, זָכְרוֹן לְכֻלָּם יְהִי, וּתְשׁוּעַת נַפְשָׁם מִיַּד שׂוֹנְאֵה".

⁴ כל הפסקה היא כפנייה אל הקב"ה: "ראשי חודשים לעמך נתת". בהרצאתי בנושא בקונגרס העולמי ה-18 למדעי היהדות, היו שניים שהעירו שיתכן שהמילה "תהיה" אינה מופנית לאל (בגוף שני, בזמן עתיד), אלא שהכוונה כאן היא לכפרה (בלשון נקבה, גוף שלישי, בזמן עתיד), ואז הכפרה היא לזיכרון, והיא "תשועת נפשם מיד שונא". ייתכן להסביר כך, אך מסתבר יותר, לפי תוכן התפילה וצורתה, שהפנייה היא למלך מלכי המלכים, וכן הסביר פונטרימולי, שהביא גם הוא את הנוסח "תהיה": "ושוב דבר על ההווה, הוא הזה", שאנו בגלות שאנו מבקשים רחמים לפני האל יתברך שזכרון לכולם תהיה... (פונטרימולי, תר"ח, סימן יג).

⁵ כיצד ניתן להבין זאת? הדבר אינו ברור. ייתכן להסביר לפי מה שכתב בעל "הכתב והקבלה" (ראו לקמן), שהפעולות בראשי החודשים (הקורבנות ואולי התקיעות) אמורות לעורר אותנו לזכור את האל, ומתוך כך לשמור את חוקותיו ואת מצוותיו. לפי פירוש זה מתעוררת השאלה: מדוע דווקא קורבנות ראש חודש גורמים לכך שהאל עצמו יהיה לזיכרון?

⁶ תודתי לסטודנטית מיכל יובילר מהתוכנית לתואר שני ב"זיכרון ישראל וחינוך" במכללת אפרתה על בירור העניין מול מכון "יחווה דעת".

⁷ כולל גם תוספות מעטות אחרות, אך לאחר בירור עם המוציאים לאור, דווקא שינוי נוסח זה היה הסיבה להדפסה המתוקנת. כלומר הדפיסו סידור שלם בגלל שינוי נוסח של מילה אחת!

א. עבר-הווה-עתיד

הנוסח המקובל בעדות אשכנז, "יהיו", מוסבר על ידי ר' שמשון רפאל הירש: "הקרבנות מעלים זכרון ישראל לפני ה' לטובה" (פרידמן, תשנ"ב, עמ' רט-רי). כלומר הבקשה היא שהאל יזכור את עם ישראל על ידי הקרבנות, "זבחי הרצון" ו"שעירי החטאת". כך כותב גם ירושלמי: "הפועל 'זכר' [...] נזכר במקרא לא פחות ממאה שבעים ושתיים פעמים, והנושא שלו בדרך כלל עם ישראל או אלוהיו, כי חובת הזכרון חלה גם על זה וגם על זה" (ירושלמי, תשמ"ח, 22). יש לציין שנוסף על הבקשה שהאל יזכור את עם ישראל, יש כאן גם ציפייה לבניין בית המקדש העתידי: "ראשי חודשים לעמך נתת [...] בהיותם מקריבים לפניך זבחי רצון [...] זכרון לכולם יהיו". כלומר בעתיד, כאשר בית המקדש ייבנה, יוקרבו קורבנות בראשי חודשים, ועל ידי זה הקב"ה יזכור את עם ישראל לטובה. לפי זה קשה הניסוח של "זכרון לכלם", שהרי זו בקשה רק מהקב"ה.

באופן פשוט, המשפט כולו מנוסח בלשון עבר: "ראשי חודשים לעמך נתת [...] בהיותם מקריבים לפניך", ולכן הנוסח "יהיו" מתאים יותר. שעירי החטאת היו לזיכרון. לפי הבנה זו, מדובר על תיאור מצב שהיה, על זיכרון העבר (כך היה אז, כשבית המקדש היה בנוי) ולא על תקווה לעתיד.

בסידור "אוצר התפילות" (פייגנזון, ש"ש, תרע"ד) בהערות "עיון תפילה"⁸ מובא כך: "לשון עתיד [יהיו] כמו בינוני [כלומר: present simple] שפירושו בדרך כלל", זאת לומדים מהפסוק: "בראשי חודשיכם ותקעתם בחצצרת [...] והיו לכם לזכרון" (במדבר י, י). כלומר בדרך כלל, והאות וי"ו במילה "והיו" משמשת כווי"ו ההיפוך, שבלשון המקרא מורה על לשון עתיד. דוגמה נוספת ללשון עתיד שמשמעה הווה נמצאת בספר איוב, בפסוק "ככה יעשה איוב כל הימים" (איוב א, ה), שפירושו: ככה היה עושה איוב בדרך כלל. כהערת אגב נדייק שבפסוק מספר במדבר הכוונה היא: והיו **לכם** לזיכרון, ולא לקב"ה (וכאן יוכל להתיישב גם הנוסח של המהרש"ל – "לכולנו"). בהסברים אלו אנו מוצאים שלושה מובנים של הזיכרון: א. המובן הפשוט של משהו מהעבר שרוצים להיזכר בו; ב. זיכרון חי, שנמצא תמיד לנגד עינינו, שאנו לא שוכחים; ג. זיכרון כתקווה וכתפילה לעתיד.

⁸ את ההערות כתב אריה לייב גורדון (1845–1912, ליטא וארץ ישראל), שעסק בדקדוק ובלשון וכתב ספרים בנושאים אלו.

ב. יחיד-רבים

אחד ההבדלים הבולטים בין הנוסחים השונים הוא לשון יחיד (היה/יהיה/תהיה) לעומת לשון רבים (היו/יהיו/יהיה). באופן פשוט, הדבר תלוי במילה הראשונה במשפט (עמודה 1 בלוח 1) – "שעיר" או "שעירי". בציווי על הקרבת קורבנות בראש חודש נאמר: "ושעיר עזים אחד לחטאת" (במדבר כח, טו), לכן, על פי הפסוק, יש נוסחי תפילה הגורסים "שעיר חטאת לכפר בעדם". לעומתם, הנוסח "שעירי חטאת" הוא בגלל התחלת הברכה: "ראשי חודשים לעמך נתת" - ראשי חודשים, ברבים, ובכל אחד מהם מוקרב שעיר. כך או כך, משמעות הזיכרון היא כפי שראינו לעיל בדברי רש"י הירש, שהקורבנות (או הקורבן) מעלים את הזיכרון לפני האל.

אך בשורות 8–11 בלוח 1 לעיל, הפועל הוא בלשון יחיד: "יהיה", ואילו הקורבן הוא בלשון רבים: "ושעירי חטאת (בנוסח חב"ד: חטאות)". אם כך, אי אפשר לפרש שהמילה "יהיה" מכוונת לשעירים, אלא לדבר היחיד במשפט שמנוסח בלשון יחיד, והוא הזמן: "זמן כפרה לכל תולדותם". אם כן, לפי נוסח זה, ראש חודש, שהוא זמן כפרה,⁹ יהיה לזיכרון. ונראה שמשמעות העניין היא שבזמן הזה דווקא (בראש חודש) האל יזכור את בני האדם לטובה, ואז תהיה כפרה על החטאים.¹⁰

הערה מעניינת מובאת בהשלמות לסידור "עבודת ישראל" (צימלס, תשי"ב, מח-עו): "זכרון לכלם יהיו" – י"ג 'היו' וכן גורס הגר"א מעשה רב וזה מוסב על התקיעות שעל הקרבנות" (שם, עא). כאן מוסבר בשם הגאון מווילנה שהתקיעות הן הגורמות לזיכרון, אף שאין מוזכרות כלל בתפילה.

⁹ בעניין ראש חודש כזמן כפרה, רוטשילד (תשכ"ד) מביא ארבע הבנות: א. כפרה על מי שנכנס למקדש בטומאה (בטעות), או על מי שאכל קודשים בטומאה ואינו יודע על כך כלל, ולכן אינו יכול להקריב קורבן אישי לכפרה (על פי הבבלי בשבועות ט ע"א); ב. כפרה על טהור שאכל דבר טמא (על פי דעת ר' שמעון במשנה); ג. כפרה על מה שהתרחש בחודש האחרון (על פי הכוזרי, מאמר שלישי פסקה ה, וכן בכלבו סעיף מ"ג) ועל כך שהקב"ה מיעט את הירח (על פי הבבלי, חולין ס ע"ב); ד. כפרה על התינוקות ("זמן כפרה לכל תולדותם"), על פי ר' יצחק אייזיק טירנא בספר המנהגים (טירנא, י"א, תשי"י, עמ' 14, הערה נה).

¹⁰ ואכן, ראש חודש נתפס במסורת היהודית כזמן של כפרה. כשם שתחילת כל שנה נחשבת לזמן של תפילה וחזרה בתשובה, כך גם תחילת כל חודש, ולכן יש שצמים בערב ראש חודש ומתפללים תפילת "יום כיפור קטן" ועוד (ראו ארנד, תשכ"ד, 54–57).

סיכום: האם אפשר לשער מהו הנוסח המקורי?

מכל האמור לעיל, יש יסוד סביר להניח שהנוסחה המקורית של המילה הייתה בלשון עתיד ולא בלשון עבר. כך בכל כתבי היד מן הגניזה הקהירית, בכתב היד המדויק של הרמב"ם, בנוסחי האר"י השונים, ברוב הדפוסים של הנוסחים האשכנזיים ובפסקי הרב עובדיה יוסף.

לדעתי – ואני כותב זאת בזהירות רבה – הנוסח המקורי הוא "יהיו", ולא "יהיה", מכיוון שברוב המקרים של כתבי היד שבגניזה כך, כתב היד של הרמב"ם מוכיח שכך היה, וכן מובן באופן פשוט מנוסח התפילה עצמה. כל הנוסחים מצביעים על כך שהתפילה היא בלשון רבים: "ראשי חודשים לעמך נתת [...] בהיותם מקריבים לפניך זבחי רצון", כלומר גם האזכור של קורבנות ראש חודש הוא בלשון רבים, לכל הדעות. לכן נראה סביר מאוד שהנוסח המקורי הוא "יהיו". יש לציין שפוסקי הלכה נוספים ניסו להכריע מהי הנוסחה הנכונה. הפרי חדש (די סילוה, ח' ת"צ) כותב: "בנוסח הסיידורים כתוב זכרון לכולם יהיה [...] משמע שממילת 'לכולם' קאי אומן שהיו מקריבים, ולפי זה מילת 'יהיה' דהויא לעתיד, אין לה שחר" (אורח חיים תכג, ג), והוא מסיק שהנוסח הנכון הוא "זכרון לכולם היה", מכיוון שמדובר על העבר. הוא דוחה גם את גרסת רש"ל, "לכולנו", כי אז היה צריך להיות כתוב "תשועת נפשנו".

לעומת הפרי חדש, המגן אברהם (גומבינר, א"א, תנ"ב), כותב: "יש אומרים זכרון לכלם היו, ויש אומרים יהיו, ויש אומרים לכולנו, ואין לשנות אף מנהג" (אורח חיים תכג, ס"ק ג). כלומר אין כאן ניסיון להכרעה מהו הנוסח הנכון, אלא קבלה של נוסחים שונים, וקביעה שלנוסחים השונים יש מקום, ואין זו טעות סופר בעלמא.

מקורות

אלבוגן, י"מ (תשל"ב). **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**. דביר. אלשיך, מ' (תש"ן). **תורת משה**. מכון לב שמח.
ארנד, מ' (תשכ"ד). ערב ראש חודש – יום כיפור קטן, **מחניים**, צ, 54–57.
בננישתי, ח' (תשכ"ו). **כנסת הגדולה**. קרן הוצאת כל ספרי כנסת הגדולה.
ברלין, נצ"י (תר"מ). **העמק דבר – במדבר**. דפוס האלמנה והאחים ראם.

גומבינר, א"א (תנ"ב), **מגן אברהם** (בתוך ספר מגני ארץ), דפוס שבתי משורר.

היינמן, י' (תש"ל). ברכת 'בונה ירושלים' בגלגוליה. בתוך: ש' אברמסון וא' מירסקי (עורכים), **ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים** (עמ' 99–101). מכון שוקן למחקר היהדות.

הכהן, י"מ (תשנ"א). **משנה ברורה חלק ד'**. אהרן בלום.

טולידאנו, ש' (תשנ"ט). ברכת ההלל בראשי חודשים ושינויי המנהגים, **תחומין**, יט, 364–374.

טירנא י"א (תש"י), **ספר המנהגים**, לוין-אפשטיין.

יוסף, ע' (תשנ"ה). **יביע אומר ח'**. מאור ישראל.

ירושלמי, י"ח (תשמ"ח). **זכור**. עם עובד.

מעקלענבורג, י"צ (1880). **הכתב והקבלה – במדבר**. י' קויפפמאן.

נבו, י' (תשס"א). **פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה**. מוסד הרב קוק.

(די) סילוח ח' (ת"צ), **פרי חדש**, דפוס יצחק טימפלו.

פונטרימולי, ח' (תר"ח). **צפיחת בדבש**. דפוס סעדי הלוי אשכנזי.

פליישר, ע' (תשמ"א). חדשות לעניין 'ראש ראשי חודשים'. בתוך: ע' פליישר וי"י פטחובסקי (עורכים), **מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל** (עמ' קיא-קלב). מאגנס.

פליישר ע' (תש"ן). לקדמוניות תפילות החובה בישראל. **תרביץ**, נט, 397–441.

פליישר, ע' (תשנ"ב). ענייני ראשי חודשים בתפילה הקדומה. בתוך: מ' בר אשר (עורך), **ספר היובל לרב מרדכי ברויאר** (עמ' 553–570).

פליישר, ע' (תשע"ב). **תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, חלק א**. מאגנס.

פרידמן, י' (תשנ"ב). **סידור תפילות ישראל – עם פירוש הרש"ר הירש זצ"ל**. מוסד הרב קוק.

פרינץ, מ' (של"ד-של"ו), **משנה תורה**, מאיר פרינץ.

פרנקל, ש' (תשס"ה). **משנה תורה – ספר אהבה**. שבתי פרנקל.

צדקיה בן אברהם הרופא (תרמ"ז). **שבלי הלקט**. מהדורת בובר.

צימלס, י' (תשי"ב). השלמות לסידור עבודת ישראל מהדורת רי"ז בער, **סיני, לא**, מח-עו.

קאפח, י' – מתרגם ומגיה (תשמ"ד). **ספר משנה תורה – אהבה**. מכון משנת הרמב"ם.

קלרמן, א' (2016). "קדושת היום" ו"יעלה ויבוא" – האם חד הם? **סידרא, לא**, 137–125.

רוטשילד, י' (תשכ"ד). עיונים בתפילות ראש חודש, **מחניים**, צ, 62–56.

שילת, י' (תשס"ו). **רמב"ם מדויק, כרך ב: ספר אהבה**. שילת.

שלינגר, נ' (תשע"ב). ולכפרת פשע, **שמעתין**, 181, 158–151.

Langer, R. (1999). Revisiting early rabbinic liturgy: the recent contributions of Ezra Fleischer. *Prooftexts, A Journal of Jewish Literary History*, 19(2), 179–194.

Koren, D., & Friedman, W. (2005). Women as 'shelihot tzibbur' for 'hallel' on 'Rosh Hodesh', Milin Havivin – Beloved Words; an Annual Devoted to Torah. *Society and the Rabbinate*, 1, 84–94.

סידורים שונים

אבן יוסף, ש' (תק"ח). **סידור של תפילה כמנהג ק"ק איטאליאני**. דפוס בראגאדין.

אזולאי, י' – מעתיק (תקל"ט). **סידור האר"י** (קולופון), הספרייה הלאומית, ירושלים, ישראל. Ms. Heb. 8°5676.

אלשיך, נ' (תשנ"ו). **תכלאל תורת אבות**. תורת אבות.

אליהו, ש' (תשע"ד). **סידור קול אליהו**. דרכי הוראה לרבנים.

בן דניאל, י' – מעתיק (1265). **סידור מנהג רומה**, נמצא במיקרופילם. מס' פריט F 11472.

בן חנוך, צ' ובן אברהם, מ' (שנ"ז). **תפלה מכל השנה**. דפוס יצחק בן אהרן מפרושטיץ.

בני הרב יהודה ב"ק (תנ"ג). **תפלת מכל השנה**. פראג.

גולדשמידט, ד' (תשל"ב). **סדר רב עמרם גאון**. מוסד הרב קוק.

דודזון, י', אסף, ש' ויואל, י' (תש"א). **סידור רב סעדיה גאון**. מקיצי נרדמים.

הורוויץ, ש' וברלינר א' – מוציאים לאור (תרפ"ג). **מחזור ויטרי**. הוצאה פרטית.

הענא ש"ז (תפ"ה), **שערי תפלה**, דפוס ישראל בן אברהם.

הרשלה, מ' והרשלה י' (תשנ"ב). **פירוש סידור התפילה להרוקח**. מכון הרב הרשלה למחקר ולהוצאה של ספרות תורנית והלכתית.

טל, ש' (תש"ל). **סידור רינת ישראל**. מורשת.

יוסף, ע' (תשנ"ה). **סידור יחווה דעת**. מכון יחווה דעת.

כהן, י' ווינגרד, י' (תשנ"ח), **סידור אזור אליהו**, מכון אזור אליהו.

ליפמן בן אריה (תק"ח). **סידור האר"י**. דפוס לא ידוע.

ללא מחבר (תשס"ח). **סידור שערי ירושלים**. מכון שירה חדשה.

ללא מחבר (תשס"ה). **סידור דרכי חיים**. מו"ל לא ידוע.

ללא מחבר (תשמ"ז). **סידור תהלת ה'**. קרני הוד תורה.

ללא מחבר (תשל"ו). **סידור תפלת אליהו**. מו"ל לא ידוע.

ללא מחבר (תרי"ז). **סידור קרבן מנחה**. דפוס יוסף ראם.

ללא מחבר (תכ"ח). **סידור לכל השנה**. מו"ל לא ידוע.

ללא מחבר (רפ"ז). **תפלות לכל השנה**. מו"ל לא ידוע.

מאזוז, מ' (תשנ"ו). **הסידור המדויק איש מצליח**. מכון הרב מצליח.

מובשוביץ, י"א – עורך (תשע"ד). **סידור הגר"א**. מוסד הרב קוק.

מרגליות, א' (תקמ"ה). **סידור האר"י – סידור ר' אשר**. דפוס שלמה רפאפורט.

עטייה, מ"א – עורך (תשס"ד). **סידור אבותינו**. קרן אהבת קדומים.

עמיחי, ש' ובן-שמחון, ע' (תשס"ד). **סידור וזרח השמש**. א' אלעזר.

פייגנזון ש"ש (תרע"ד), **סידור אוצר התפילות**, דפוס האלמנה והאחים ראם.

קאפעל, י' (1859). **סידור האר"י קול יעקב**. הובא לדפוס על ידי אברהם יהושע העשיל.

שבתי (תקנ"ד). **סידור האר"י – ר' שבתי**. אליעזר ליבר.

תבורי, י' ורפלד, מ' – מוציאים לאור (תשנ"ד). **סידור הנאו שפ"ח**. אוניברסיטת בר-אילן, מהדורת פקסימיליה.

נספח

מהות הזיכרון בראש חודש – עיון קצר בפרשני המקרא

הפסוקים מספר במדבר מאפשרים להבין את עניין הזיכרון בכמה אופנים:
 וְכִי-תָבֹאוּ מִלְחָמָה בְּאֶרְצְכֶם עַל-הַצָּר הַצָּרֵר אֶתְכֶם וְהִרְעַתְם בְּחֻצֹתַי
 וְנִזְכַּרְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם וְנוֹשַׁעְתֶּם מֵאִיְבֵיכֶם וּבָיוֹם שִׁמְחַתְכֶם
 וּבְמוֹעֲדֵיכֶם וּבְרָאשֵׁי חֳדָשֵׁיכֶם וּתְקַעְתֶּם בְּחֻצֹתַי עַל עַלְתֵיכֶם וְעַל זִבְחֵי
 שְׁלָמֵיכֶם וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן לִפְנֵי אֱלֹהֵיכֶם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם (במדבר י, ט–י).

בפסוק הראשון הפועל "וְנִזְכַּרְתֶּם" הוא פועל סביל, כלומר עם ישראל הוא
 שזוכרים אותו והאל הוא שזוכר, וכן תרגם אונקלוס במקום: "וייעול דוכרנכון
 לטבא קדם ה' אלהכון". בפסוק השני, מ"וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן", משתמע שמדובר על
 הקורבנות, אך לא ברור מה הקורבנות אמורים להזכיר לנו. גם לפי הסברו של
 רש"י הירש לעיל, הקורבנות אמורים להעלות את זיכרוננו לפני האל, ולא שאנחנו
 נזכור אותם. לכן יש שפירשו שמדובר על היום עצמו, שאנחנו צריכים לזכור,
 כפירוש "העמק דבר" על הפסוק:

"והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם". ולא כתיב "לפני ה' אלהיכם" כמו
 במקרא הקודם, דמשמעו בבית המקדש שמקריבין שם, וגם בזה משונה
 דלא כתיב "ונוזכרתם" אלא "לזכרון", אלא כדי ללמדנו דימים אלו
 המה לזכרון בכל מקום אפילו שלא בבית המקדש שהוא לפני ה', אלא
 בכל מקום שאלהותו יתברך היינו השגחתו עלינו (ברלין, תר"מ, מא).

בפירוש זה הוא מדבר על זיכרון תמידי, אך לדעתו הימים עצמם הם לזיכרון, ולא
 הקורבנות.

ר' יוסף בכור שור מפרש ששני הפסוקים מדברים על כך שהתקיעות
 מזכירות את זכות הקורבנות, ועל ידי כך האל יזכור אותנו לטובה:
 "ונוזכרתם לפני ה'" – והדר מפרש מה הוא הזכרון, שהרי "וביום
 שמחתכם" היינו "במועדיכם", "ותקעתם... על עולותיכם". וכשתתקעו
 ותריעו במלחמה, יזכר לכם זכות הקרבנות – ונושעתם (נבו, תשס"א,
 רנה).

גם ר' משה אלשיך מסביר שהזיכרון בפסוק י' גם הוא "לפני ה'", כאשר הרעיון הוא לזכור לשמור על אווירה ראויה בימי השמחה, ולא להגיע לאווירה של קלות ראש:

אם מה ש"ותקעתם" יהיה "על עולותיכם" שהוא לשמחת גבוה, אז "והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם" ולא לפני מקטרגים לקטרג. מה שאין כן אם תהיה התקיעה והזמר על אכילתם, שהוא דרך קלות ראש חלילה (אלשיך, תש"ן, מו).

הרב יעקב צבי מְקֻלָּנְבוֹרֶג (מעקלענבורג), בעל ה"כתב והקבלה", מסביר שלא ייתכן שיהיה "זכרון לפני ה'", שהרי לא שייך בו מושג השכחה, ולכן הוא מסביר שהתקיעות הן לזיכרון לנו לשמור את מצוות האל:

לשון "ונזכרתם לפני ה'" לדעתי אין הכוונה בו שהתרועות יעלו זכרונכם לטובה לפניו ית', כאלו בלעדי התרועות השכחה מצויה אצלו חלילה, אבל טעם "ונזכרתם" אתם תהיו נפעלים מן התרועות להתעורר בלבבכם לזכור את אשר שכחתם עד הנה, כי עזבתם מללכת בדרכי ה', והאויבים שבאו עליכם הם שלוחי השגחתו ית' להענישכם על שהיו מצותיו כשכוחים מלבבכם, ועתה תתנו לב להיות זכורים ונזהרים לנטות ולפנות מהיום והלאה אל מצותיו (מעקלענבורג, 1880, י).

לסיכום, פרשני המקרא מתמקדים בשלושה עניינים באשר לזיכרון:
א. מי צריך לזכור: האל הוא שצריך לזכור את בני האדם, או שיש כאן זכירה של בני האדם עצמם.

ב. מהו הדבר שמפעיל את הזיכרון: הקרבת הקורבנות, התקיעה בחצוצרות, או הימים עצמם.

ג. מה צריך לזכור: האל צריך לזכור את בני האדם לטובה, או בני האדם צריכים לזכור את השגחת האל עליהם - ועל ידי כך יגיעו להקפדה בשמירת המצוות, ולא לידי קלות ראש.